

Lukas' evangelium, fortolket af Niels Willert

Niels Willert: *Kommentar til Lukasevangeliet*
DKNT 6, København: Eksistensen 2022

Valgmenighedspræst, dr.theol.
Jesper Tang Nielsen

Abstract: The article reviews Niels Willert's commentary on the Gospel of Luke. On the one hand, the book presents a solid traditional analysis of the gospel. The interpretation lives up to international research. It is welcome in a Danish context and will be of benefit for many readers of the New Testament. On the other hand, it has a provocative profile and challenges accepted views. It promotes controversial ideas: It sees Luke-Acts as one single work in two volumes. It dates the Lukan writings extremely late, i.e. 120-140. It adheres to the Farrer-hypothesis concerning the synoptic problem. It takes the Gospel of John to be among Luke's sources. These ideas are discussed critically in the review, and arguments are raised against the late dating and the relation to the Fourth Gospel. However, the conclusion is that these hypotheses do not affect the exegesis of the individual pericopes. Therefore, the commentary is warmly recommended for all serious readers of the Gospel of Luke.

Keywords: Review – Gospel of Luke – Niels Willert – Synoptic Problem – Luke-Acts – Dating – Relation between Luke and John.

Afdøde lektor Sigfred Pedersen (Aarhus) tog initiativ til en dansk kommentarserie til Det Nye Testaments skrifter. Han agerede selv redaktør for de første fem bind. To var indledningsbind om henholdsvis nytestamentlig hermeneutik (Pedersen 1994b; 2007) og tidshistorie (Pedersen 1994a), hvortil kom kommentarer til Markusevangeliet (Pilgaard 2008), Matthæusevangeliet (Müller 2000, ny opdateret udgave i 2020) og Johannesevangeliet (H. K. Nielsen 2007). Professor Kasper Bro Larsen (Aarhus) har taget det på sig at videreføre Sigfred Pedersens arbejde. Nu er en væsentlig del af det projekt fuldført, for med Niels Willerts kommentar til Lukasevangeliet foreligger kommentarer til alle fire evangelier. Endvidere er der siden udgivet kommentaren til Romerbrevet (Müller 2023). Alle danskere, der er interesseret i Det Nye Testamente, kan ønskes tillykke dermed.

Willerts kommentar fortjener en udførlig præsentation og behandling. Dels fordi den på alle måder er et vægtigt bidrag til den dansk-sprogede nytestamentlige forskning, dels fordi den præsenterer flere

nye synspunkter i evangelieforskningen, der hurtigt er blevet kendt og delvist accepteret i den danske teologiske offentlighed. Det drejer sig om dateringen af Lukasskrifterne, det synoptiske problem samt evangeliernes kronologiske rækkefølge og litterære sammenhæng. Disse spørgsmål skal være genstand for en kritisk drøftelse i artiklens anden del, efter kommentaren og dens store værdi er blevet præsenteret i første.

Den generelle tilgang

Normalt er kommentarer til Lukasevangeliet nummer tre i kommentarserier. Det er ikke tilfældet her, hvor nummereringen følger udgivelsesrækkefølgen. Det kan forekomme lidt ulogisk, at Lukasevangeliet i rækkefølgen optræder som det sidste evangelium, men det svarer til en af Willerts pointer, som det vil fremgå.

Langt væsentligere er det, at kommentaren viderefører seriens høje niveau. Foruden den detaileksegetiske akribi udmærker den sig ved en selvstændig profil, der også internationalt er opsigtsvækkende. Det er den, der skal diskuteres nedenfor. Imidlertid – og det er ganske vigtigt for en dansk kommentar – er det ikke nødvendigt at lade sig overbevise af de kontroversielle ideer. De enkelte tekstudlægninger er nemlig ikke så radikale som den overordnede forståelse af Lukasevangeliet. Tværtimod er selve eksegesen ofte i overensstemmelse med klassiske fortolkninger og gengiver loyalt dominerende positioner.¹ Den bevidner i øvrigt et stort overblik over Lukasevangeliet og Apostlenes Gerninger, evangeliets teologiske temaer og narrative strukturer samt forskningshistorie. Endvidere er udlægningerne skrevet i en inviterende stil, der indbyder læseren til at tænke med over tolkningsforslagene og lade det ligge, som man ikke kan følge. Det er en god strategi for en kommentar af denne type.

Undervejs er der 22 ekskurser, der tager tematiske problemstillinger op. Det kan både være lukanske særtræk (fx kvinderoller i Lukasevangeliet), særlige lukanske fremstillinger (fx Judasskikkelsen hos

---

1. Den mest anvendte internationale kommentar i bogen er Francois Bovons flerbindsværk, som findes på fransk, engelsk, tysk og spansk. Willert bruger den tyske udgave (Bovon 1989; 1996; 2001; 2009). Bovons værk er bl.a. omfangsrigt, fordi han har meget grundige diskussioner af Lukas' kilder og den traditionshistoriske udvikling. Det siger noget om hans grundlæggende konservative tilgang. Den del er Willert rettelig ikke påvirket af. Andre kommentarer kunne også have været relevante at inddrage, fx Green (2007), Wolter (2008), Parsons (2015), Levine og Witherington (2018).

Lukas) eller eksegetiske spørgsmål (fx Johannes Døberen hos Josefus og i evangelierne). Alle disse særundersøgelser består hovedsageligt i en gennemgang af materialet i både Lukasevangeliet og Apostlenes Gerninger samt i de andre evangelier og evt. i andre kilder foruden en præsentation af de almindeligste teorier inden for området, inden Willert selv placerer sig i forskningstraditionen. Resultaterne er aldrig outrerede, men holder sig inden for det alment anerkendte og forsvarlige, ligesom den nyeste litteratur og nyere teoridannelser er fravalgt.²

Kommentarens egen tilgang er en kombination af redaktionshistorie, fordi forholdet til de andre evangelier spiller en stor rolle, og narrativ kritik, fordi Lukas' fortælling rummer fortolkningen. Metodevalget lægger op til, at det er Lukas' fortolkning af Kristustroen i hans menigheds sammenhæng, der er fokus. Begivenhedshistorien bag evangeliet er ikke vigtig. Receptionshistorien foran evangeliet er der ikke blevet plads til. Der gøres kun få forsøg på at rekonstruere kilder eller bagvedliggende traditioner for at komme tilbage til en historisk virkelighed, og virkningen af Lukasevangeliets Kristusfortolkning forfølges ikke hinsides evangelieskriftet. Willert er langt mere interesseret i Lukas' aktuelle anliggende i forbindelse med det eksterne forhold til magthaverne i Romerriget og de interne forhold i menigheden. Af den grund spiller det en hovedrolle, hvorledes Lukas' har bearbejdet sine forgængere og skabt en sammenhængende fortælling med et specifikt ærinde. Men Willert lægger ikke op til enkle svar, og det er en pointe at foreslå en række mulige intertekstuelle relationer og fremlægge flere forklaringsmodeller, før det forsigtigt konkluderes, at noget – gerne en kombination af flere forslag – forekommer mere overbevisende end andet. Det er en god tilgang, der vil gøre bogen anvendelig for alle, der arbejder seriøst med tekster fra Lukasevangeliet. Den kan både bruges som en hjælp til forståelsen af de enkelte perikoper i deres lukanske og synoptiske sammenhæng, og den kan bruges som en første indgang til mere detaljerede studier af lukanske særspørgsmål, hvortil man efterfølgende selv må opsøge nyere speciallitteratur. Mange danske teologer vil kunne få megen glæde af den.

---

2. Hermed afskærer kommentaren sig fra at tage nyere erkendelser i betragtning, for de er netop sket inden for studier af eksempelvis "masculinity" (fx Wilson 2015), "slaves" (Cobb 2019), "disability" (fx Garrett 1989; Weissenrieder 2003; Lawrence 2013), "gender" (fx Levine 2002; Jacob 2015) o.lign.

Den særlige profil

Willert opfatter Lukas som en klassisk dannet hedning fra en større by, fx Antiokia, der har sympatiseret med jødedommen og måske er blevet gudsfrygtig eller proselyt. Sidenhen er han gået over til Kristustroen. Heraf kommer hans fortrolighed med filosofiske idealer og hellenistisk historieskrivning, navnlig Josefus, tillige med hans indgående kendskab til jødedommen og LXX. Han skriver til den nyomvendte, socialt højtstående Theofilus, der tilhører samme hovedsageligt hedningekristne menighed som Lukas, formentlig i Rom. Han skal have styrket sin forståelse af Kristustroen. Lukas tager det som anledning til at skrive en biografisk historie om Kristustroens begyndelse i to bind. Det er naturligvis meningen, at hele menigheden skal tage ved lære af denne fremstilling.

Lukasevangeliet korrigerer tidligere fremstillinger af Jesu historie. Apostlenes Gerninger tilføjer historien om Kristustroens udbredelse indtil Rom. Målet er at gøre troen og de troende acceptable blandt de dannede romere, som anerkendte gamle religioner, men så med dyb skepsis på nye. Blandt andet derfor præsenteres troen som grundfæstet i jødedommen. I virkeligheden er Kristustroen den sande jødedom, som det jødiske folk uigenkaldeligt har vendt ryggen. De kristustroende bør altså anerkendes af romerne og nyde de privilegier, som en gammel religion har i Romerriget.

Dette overordnede billede af Lukasevangeliet er som de konkrete tekstudlægninger langt fra kontroversielt. Alligevel har kommentaren en markant profil, der i høj grad bryder med den almindelige opfattelse. Det gælder på tre områder. Willert finder 1) at Lukasevangeliet er første del af et tobindsværk, idet Apostlenes Gerninger fra begyndelsen er en del af konceptionen; 2) at Lukasevangeliet skal dateres sent: år 120 – 140; 3) Lukas har haft kendskab til ikke blot Markus-evangeliet, men også Matthæus- og Johannesevangeliet samt Josefus og muligvis Paulus' breve foruden andre mulige kilder. Der er grund til at knytte nogle bemærkninger til hver af disse punkter og navnlig de to sidste, der er de mest ukonventionelle.

1. Lukasevangeliet og Apostlenes Gerninger. For læseren uden overblik over den aktuelle forskningsdiskussion forekommer det oplagt, at Lukasevangeliet og Apostlenes Gerninger hænger så tæt sammen, at de i virkeligheden udgør ét værk i to bind. Mange temaer, ikke mindst spørgsmålet om forholdet mellem jøder og hedninger samt problemstillingen om rent og urent, får først deres løsning i Apostlenes Gerninger. Man ville således kunne sige, at en fortælling om den tidligste kristendoms opståen ville være ufuldendt uden en

fremstilling af inklusionen af hedninger samt opgøret med renhedsforskrifter. Ligeledes kan man sige, at det store fokus på Jesu rejse i Lukasevangeliet lægger op til et fokus på apostlenes rejsevirkosomhed i Apostlenes Gerninger.

Willerts egen fortolkning tager på en gang udgangspunkt i denne opfattelse og underbygger den yderligere. Fordi skrifterne i hans optik er ét værk, inddrager han i vidt omfang Apostlenes Gerninger i udlægningen af eksegetiske detailspørgsmål og teologiske temaer i Lukasevangeliet. Det forekommer umiddelbart overbevisende i Willerts fremstilling, og det har været en almindelig opfattelse, siden Henry J. Cadbury for hundrede år siden introducerede udtrykket "Luke-Acts" som en samlet betegnelse for det lukanske værk (Cadbury 1919; 1927). Men det er et spørgsmål, der er omdiskuteret i den nyere forskning. Man kan nævne både generemæssige (at kalde dobbeltværket biografisk historiografi er blot at sammenføje to forskellige genrer), narrative (på flere niveauer er der forskel i fortællestil i skrifterne, fx brugen af småord som *kai*, *de* og *te*) og teologiske (måske snarere etiske, fx spørgsmålet om ejendom og familie) argumenter mod den nære sammenhæng, samtidig med at man fastholder det fælles forfatterskab.³ Endvidere er der intet i manuskripttraditionen eller i bevidnelsen, der tyder på, at de to skrifter har optrådt som et samlet værk.⁴

Man må også på et eksegetisk niveau spørge, hvad der ligger i gentagelsen af forordet (Luk 1,1-4; ApG 1,1-2). Angiver forordet i Apostlenes Gerninger ikke, at Lukas har skrevet ét værk om Jesu historie og nu – måske et stykke tid efter – vil supplere med yderligere et værk om apostlenes historie? Netop tidsrummet mellem skrifterne ville kunne forklare de forskellige vægtlægninger i fx spørgsmål om etik. Men Willert finder ikke, at der er tale om to forord. Luk 1,1-4 er forord for begge skrifter. ApG 1,1-2 er blot indledningen til bind 2. Hertil kommer det klassiske spørgsmål om fortællingen om Jesu himmelfart, der optræder i begge skrifter med tilsyneladende uforenelige detaljer. Willert forklarer dem således, at de fyrré dage, der optræder i ApG 1,3 ikke modsiger Luk 24,51. For de fyrré dage omhandler ikke tiden mellem opstandelse og himmelfart, men om perioden mellem himmelfart og åndens komme, hvor Jesus altså også skulle have vist sig for apostlene.

Uanset om man er overbevist af Willerts opfattelse eller ej, er det lidt ærgerligt, at han ikke har gjort mere ud af at fremstille og diskutere modpositionen, så læseren kan se, hvorfor en gruppe eksegeter

3. Retningsgivende for diskussionen var Parson og Pervo (1993) Spørgsmålet om forholdet mellem skrifterne med hensyn til idealet om ejendom og familie er taget op af Stefan Nordgaard Svendsen (2017).

4. Jf. også bidragene i Rowe (2010).

ikke mener, at der er tale om ét værk.⁵ Det ville også skærpe Willerts egen teori.

2. *Sendatering af Lukasevangeliet.* Willerts ekstreme sendatering af de lukanske skrifter til mellem år 120 og 140 fremviser alle problemerne ved datering af nytestamentlige tekster. Almindeligvis dateres evangeliet mellem 80 og 90. Sendateringen antager altså, at Lukasevangeliet er 30-50 år yngre, end man normalt mener. Men der er forsvindende lidt at bygge forslagene på. At bruge en relativ datering, så man sætter Markusevangeliet som *terminus a quo*, forøger blot vanskelighederne. For heller ikke det evangelium kan dateres helt præcist. Hertil kommer, at Lukas' afhængighed af Markusevangeliet også blot er en hypotese, om end en ganske plausibel af slagsen. I endnu mindre grad kan man bruge Lukasevangeliets anvendelse af Matthæusevangeliet – og slet ikke af Johannesevangeliet – til dateringsspørgsmål. Opfattelsen af Lukas' relation til disse skrifter bygger i Willerts tolkning i vidt omfang på sendateringen. Hvis Lukasevangeliet skal dateres ekstremt sent, har Lukas selvfølgelig kendt de yngre evangelier. Men så kan man ikke sige, at Lukasevangeliet skal dateres sent, *fordi* Lukas har kendt de andre evangelier. Afhængigheden skal vises i detaileksegese, ellers er det en cirkelslutning. Det eneste tidspunkt man med urokkelig sikkerhed kan fastslå som tidligere end Lukasevangeliet er templets fald i år 70. Slet ikke Bar Kochba-opstanden i 132-135, som Willert antyder.

En ubetvivlelig *terminus ad quem* kan først sættes i midten af andet århundrede med Justins og Irenæus' kendskab til Lukasevangeliet og for Irenæus' vedkommende også Apostlenes Gerninger. Hertil kommer, at man kan betragte tavsheden om Lukas i Papias-fragmenterne som så sigende, at man kan placere Lukasevangeliet efter Papias. Så lander man omkring 130. Men et argument *e silentio* fra et fragment er ikke meget stærkt. Faktisk er det lidt tilfældigt.

Forbindelsen mellem Lukasevangeliet og Ignatius' breve kunne man også bruge som *terminus ad quem*. Men Willert mener, at påvirkningen er fra Ignatius til Lukas, *fordi* Lukasevangeliet er senere. Så er man tilbage ved problemerne i den relative datering.

Visse indholdsmæssige træk (forholdet til romerske myndigheder, spørgsmålet om martyriet, forholdet til det jødiske folk, brugen af skrifterne, polemiske forhold og forskellige autoritetstyper) kan anvendes som indicier for en sen datering, men ingen af disse temaer gør en sendatering uomgængelig. Slet ikke en meget sen datering.

5. Se hertil Bird (2007).

De nævnte forhold kan lige så godt være aktuelle i sidste fjerdedel af første århundrede som i første fjerdedel af andet århundrede.

Willerts forslag følger en tendens i dele af dansk eksegese.⁶ Men man kan ikke komme uden om, at sendateringen i vidt omfang er bestemt af opfattelsen af relationen mellem skrifterne og således tenderer mod den nævnte cirkelslutning. Hertil kommer, at selv om man skulle kunne gøre det overbevisende, at Lukas har kendt og anvendt Matthäusevangeliet, berettiger det ikke en ekstremt sen datering. Meget kan ske på bare 10 år.

3. Forholdet mellem evangelierne. Samme cirkelslutning ligger snublen-de nær i Willerts behandling af Lukas' kilder. Fordi Lukasevangeliet er dateret sent, finder han det nærliggende, at Lukas har kendt alle de tre andre evangelier, Paulus' breve og flere andre nytestamentlige breve foruden Ignatius' breve, Josefus' værker, filosofisk, navnlig stoisk, litteratur og – og det er en lille smule påfaldende, al den stund Niels Willert betragter Lukas som en kreativ forfatter – andre mundtlige og skriftlige kilder. Hvis Lukasevangeliet virkelig skal dateres så sent som 120-140, må man medgive, at det er oplagt, at Lukas har kendt alle de andre evangelier. Men eftersom der intet håndfast bevis er for den datering, må spørgsmålet om litterær afhængighed behandles ad en anden vej. Det bør være detaileksegetiske resultater, der afgør de litterærkritiske spørgsmål.

Willert lancerer to kontroversielle teorier. *For det første* forkaster han i lighed med navnlig Mogens Müller og et mindretal blandt internationale forskere to-kilde-hypotesen. Det antages i forskningen nærmest som en objektiv sandhed, at Matthæus og Lukas har kendt Markusevangeliet. De mange ordrette ligheder mellem de tre skrifter peger utvetydigt i den retning. For et flertal af forskere, er det næsten lige så sikkert, at Matthæus og Lukas foruden Markusevangeliet har haft en i dag ukendt kilde (Q) til rådighed.⁷ Det nævnte mindretal forklarer derimod lighederne mellem Matthæus- og Lukasevangeliet ved en direkte forbindelse mellem skrifterne. Lukas har kendt Matthäusevangeliet og overtaget det fælles materiale derfra. Den hypotese forklarer også de såkaldte "minor agreements", hvor Matthæus- og Lukasevangeliet stemmer overens imod Markusevangeliet i tekster, som alle tre evangelister har til fælles. Den gruppe tilslutter Willert sig.⁸

6. Særligt Niels Hyldahl og Mogens Müller (fx Hyldahl 2011; Müller 2011).

7. Om kilden Q og dens forskningshistorie se min introduktion (J. T. Nielsen 2016).

8. Det er den såkaldte Farrer-hypotese (Farrer 1955) Den er videreført af navnlig Michael Goulder og Mark Goodacre (Goulder 1989; Goodacre 2002). I Danmark

Teorien forekommer attraktiv, men den rejser selvfølgelig en del problemer, når det skal forklares, hvorfor Lukasevangeliet alligevel adskiller sig så meget fra Matthæusevangeliet, som tilfældet er. Willert mener, at det er resultat af teologiske (jf. hans redaktionshistoriske tilgang) og narrative (jf. hans narrative tilgang) udviklinger. Forskellene kan altså forklares ved, at Lukas genskriver Matthæusevangeliet i en senere sammenhæng med et andet sigte.⁹ Det er ærgerligt, at han ikke gøre mere ud af at vise dette konkret i kommentarens eksegese, hvor de intertekstuelle relationer ofte blot anføres som muligheder og ikke analyseres i detaljer. Kommentaren ville være blevet en del skarpere, hvis han detaileksegetisk havde fulgt og forklaret forskellene mellem evangelierne som en konsekvent narrativ og teologisk udvikling.

Som et eksempel blandt mange mulige kan man nævne Johannes Døber-figuren. I ekskursen om ham bestemmes Lukas' version af Jesu dåb og Johannes Døber-skikkelsen som en genskrivning af de andre tre evangelier og Josefus. Det havde været mere interessant, hvis Willert havde fulgt sin egen opfattelse af forholdet mellem evangelierne og forklaret, hvorfor Lukas adskiller sig teologisk fra de andre, og vist, hvordan det sætter sig igennem narrativt. Genskrivningsteorien ville også fremstå mere overbevisende, hvis han faktisk havde peget på de teologiske og narrative forhold, der gjorde bearbejdelsen af Matthæusevangeliets udgave nødvendig. I stedet kommer analysen til at fremstå som lidt upræcise observationer af, at noget er overtaget fra ét evangelium, mens noget er inspireret fra et andet. Men havde hans tilgang været konsekvent anlagt og gennemført, ville det formentlig problematisere Willerts anden kontroversielle teori.

For det andet og ligeledes i forlængelse af Mogens Müller foreslår Willert nemlig, at Lukas har kendt Johannesevangeliet og således er det yngste af de fire evangelier.¹⁰ Det støttes kun af en ganske lille minoritet i forskningen. Hvis man overhovedet mener, at der er en relation mellem de to evangelier, opfatter man almindeligvis forholdet omvendt. Igen kunne man have ønsket sig en langt mere præcis detaileksegetisk argumentation. Forbindelserne mellem de to evangelier får oftest lov at stå med en bemærkning om, at Lukas kan være inspireret af Johannesevangeliet, uden at det udfoldes, hvorfor og hvorledes Lukas har genskrevet Johannesevangeliet.

---

er den særligt repræsenteret af Mogens Müller (Müller 2015; 2021). Se diskussionen i fx Müller og Omerzu (2018).

9. I brugen af begrebet "genskrivning" følger Willert også Mogens Müller (fx Müller 2015).

10. Fx Müller (fx 2012; 2015; 2021). Willert har gennemført denne tese i en synoptisk læsning af passionshistorien (Willert 2017).

Det er problematisk, for i langt de fleste tilfælde synes forbindelsen at gå den anden vej. For igen at bruge Johannes Døber-skikkelsen og Jesu dåb som eksempel: Hos både Lukas og Johannes – og kun hos dem – betones det, at Johannes Døberen ikke er Kristus (Luk 3,15; Joh 1,19-28), og hos ingen af dem – men i begge de to andre evangelier – døber Johannes *ekspressis verbis* Jesus (Luk 3,21; Joh 1,32-34). Således er der en klar sammenhæng mellem Lukas- og Johannes-evangeliet. Men hvorfor skulle Lukas have ændret en fortælling, hvor Johannes klart nægter at være Kristus, til en bemærkning om, hvad alle tænker i deres stille sind (Luk 3,15)? Hvorfor skulle han have forandret Johannes' klare vidnesbyrd om, hvad han så, da ånden kom over Jesus, til en ulogisk redegørelse, hvor Johannes først kommer i fængsel (Luk 3,20), hvorefter det med en påfaldende passiv form af verbet siges, at hele folket og Jesus døbes (Luk 3,21)? Kan det ikke enklere forstås således, at evangelisten Johannes har forstået Lukas' passive verbum som en *passivum divinum* og udskrevet en historie om, at Gud døber Jesus med ånden, mens Johannes bevidner det (Joh 1,32-34)? Det er både narrativt og teologisk mere nærliggende, at Johannes har kendt Lukasevangeliet.

Et andet eksempel af en anden karakter: I både Lukas- og Johannesevangeliet optræder personer ved navn Martha, Maria og Lazarus. I Lukasevangeliet er Martha og Maria søstre (Luk 10,38-42). Lazarus er en figur i en lignelse, der dør og kommer i Abrahams skød (Luk 16,19-31). I Johannesevangeliet er Martha, Maria og Lazarus søskende. Lazarus dør, men Jesus kommer og vækker ham til live igen (Joh 11,1-44). Er det virkelig sandsynligt, at Lukas har kendt denne fortælling og splittet den op i en historie om de to søstre og gjort Lazarus til en fiktiv person i en lignelse? Er den modsatte procedure ikke lettere at forestille sig?

Der er flere andre eksempler. I begge evangelier og kun i dem løber Peter ud til graven og kigger derind (Luk 24,12; Joh 20,3-10). I Johannesevangeliet løber han sammen med den anden discipel, der løber hurtigst. Er det mest sandsynligt, at Lukas har skrevet den anden discipel ud (men hvorfor så overhovedet fastholde, at Peter løber?), eller at Johannes har indsat sin yndlingsdiscipel og gjort ham hurtigere end Peter?

Lad det være eksempler nok.¹¹ I ingen af tilfældene kommer det hos Willert til en egentlig eksegetisk diskussion af relationen mellem evangelierne. Det er ærgerligt, for det gør hans betragtninger upræcise og til tider eksegetisk uholdbare. Omvendt er det i denne forbindelse heldigt, at han ikke bygger sine tolkninger på de nøj-

11. Se videre i J. T. Nielsen (2018).

agtige intertekstuelle relationer. Af den grund kan hans eksegetiske udlægning læses med udbytte, selv om man ikke deler hans litterær-kritiske teorier.

Afslutning

I sig selv er det interessant, at man kan have en så radikal opfattelse af de historiske forhold omkring Lukasevangeliets affattelse, uden at det giver sig udslag i kontroversielle tolkninger af de enkelte perikoper. Det kan man selvfølgelig opfatte som manglende konsekvens. Men i denne sammenhæng er det en stor fordel, for kommentaren ville ikke have den anvendelighed for den særligt interesserede lægmand og den fagligt arbejdende teolog, som den har, hvis den havde promoveret sine synspunkter i alle detaljer. Tager man Lukasevangeliets historiske og aktuelle betydning for kristendommen i betragtning, er det et helt rigtigt valg. Det svarer endvidere til kommentarseriens profil. Man kan selvfølgelig overveje, om det nødvendigvis skal være sådan i alle bind. For andre skrifers vedkommende kan der måske være grund til at vælge anderledes. Men for evangelierne vedkommende har danske, private og professionelle bibellæsere nu adgang til solide kommentarer til alle fire evangelier, som på hver sin måde præsenterer det pågældende skrifs indhold på et fagligt niveau på højde med international forskning. Det skal vi være glade for.

Litteratur

- Bird, Michael F. 2007. "The Unity of Luke—Acts in Recent Discussion." *JSNT* 29 (4): 425-48.
- Bovon, Francois. 1989. *Das Evangelium Nach Lukas (1,1-9,50)*. EKK, III/1. Ostfildern: Vandenhoeck & Ruprecht.
- , 1996. *Das Evangelium nach Lukas (9,51-14,35)*. EKK, III/2. Ostfildern: Verlagsgruppe Patmos.
- , 2001. *Das Evangelium nach Lukas (15,1-19,27)*. Redigeret af Joachim Gnllka, Hans-Josef Klauck, Ulrich Luz, og Jurgen Roloff. EKK, III/3. Zürich: Neukirchener Theologie/Verlagsgruppe Patmos.
- , 2009. *Das Evangelium nach Lukas (19,28-24,53)*. EKK, III/4. Zürich: Neukirchener Theologie/Verlagsgruppe Patmos.

- Cadbury, Henry Joel. 1919. *The Style and Literary Method of Luke: I-II*. Harvard Theological Studies 6. Cambridge.
- , 1927. *The Making of Luke-Acts*. New York.
- Cobb, Christy. 2019. *Slavery, Gender, Truth, and Power in Luke-Acts and Other Ancient Narratives*. 1. udg. Cham: Springer International Publishing. <https://doi.org/10.1007/978-3-030-05689-6>.
- Farrer, Austin M. 1955. "On Dispensing with Q." I *Studies in the Gospels: Essays in Memory of R. H. Lightfoot*, red. D. E. Nineham. Oxford: Basil Blackwell.
- Garrett, Susan R. 1989. *The Demise of the Devil: Magic and the Demonic in Luke's Writings*. Minneapolis: Fortress Press.
- Goodacre, Mark. 2002. *The Case against Q: Studies in Markan Priority and the Synoptic Problem*. Harrisburg: Trinity Press International.
- Goulder, Michael D. 1989. *Luke, a New Paradigm*. Journal for the Study of the New Testament Supplement Series 20. Sheffield: Sheffield Academic Press.
- Green, Joel B. 2007. *The Gospel of Luke*. New International Commentary. Grand Rapids: William B. Eerdmans.
- Hyldahl, Niels. 2011. "Über Die Abfassungszeit Des Lukanischen Doppelwerks." I *Frühes Christentum Und Religionsgeschichtliche Schule: Festschrift Zum 65. Geburtstag von Gerd Lüdemann*, red. Martina Janßen, F. Stanley Jones og Jürgen Wehnert, 75–82. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Jacob, Sharon. 2015. *Reading Mary Alongside Indian Surrogate Mothers: Violent Love, Oppressive Liberation, and Infancy Narratives*. The Bible and Cultural Studies. New York: Palgrave Macmillan.
- Lawrence, Louise J. 2013. *Sense and Stigma in the Gospels: Depictions of Sensory-Disabled Characters*. Biblical Refigurations. Oxford: Oxford University Press.
- Levine, Amy-Jill. 2002. *A Feminist Companion to Luke*. Feminist Companion to the New Testament and Early Christian Writings 3. London: Continuum International Publishing Group.
- Levine, Amy-Jill, og Ben Witherington. 2018. *The Gospel of Luke*. New Cambridge Bible Commentary. Cambridge: Cambridge University Press.

- Müller, Mogens. 2000. *Kommentar til Matthæusevangeliet*. Dansk kommentar til Det nye Testamente (DKNT) 3. Århus: Aarhus Universitetsforlag.
- , 2011. “Receptionen af Det Gamle Testamente I Matthæusevangeliet og Lukasskrifterne. Fra tolkning til skriftbevis.” I *Skriften i skriften: mellem tradition og reception; fjorten afhandlinger*, 2. ændrede udgave, 70–84. Publikationer fra Det Teologiske Fakultet 22. København: Det Teologiske Fakultet.
- , 2012. “Luke – the Fourth Gospel? The ‘Rewritten Bible’ Concept as a Way to Understand the Nature of the Later Gospels.” I *Voces Clamantium in Deserto: Essays in Honor of Kari Syreeni*, red. Sven-Olav Back og Matti Kankaanniemi, 231–42. Åbo: Åbo Akademi, Teologiska fakulteten.
- , 2015. *Evangeliet og evangelierne: evangelierne som bibelske genskrivninger*. Frederiksberg: Anis.
- , 2021. *Evangelierne*. Teologisk folkebibliotek. København: Vandkunsten.
- , 2023. *Kommentar til Romerbrevet*. Dansk kommentar til Det nye testamente (DKNT) 7. Frederiksberg: Eksistensen.
- Müller, Mogens, og Heike Omerzu. 2018. *Gospel Interpretation and the Q-Hypothesis*. International Studies on Christian Origins. London; New York: Bloomsbury T & T Clark.
- Nielsen, Helge Kjær. 2007. *Kommentar til Johannesevangeliet*. Dansk kommentar til Det nye Testamente (DKNT) 4. Århus: Aarhus Universitetsforlag.
- Nielsen, Jesper Tang. 2016. “Introduction.” I *Luke’s Literary Creativity*, red. Mogens Müller og Jesper Tang Nielsen, xiii–xxvii. LNTS 550. London: Bloomsbury UK.
- , 2018. “Johannes und Lukas. Szenen einer Beziehung.” I *Rewriting and Reception in and of the Bible. FS Mogens Müller*, red. Jesper Høgenhaven, Heike Omerzu og Jesper Tang Nielsen, 125–62. WUNT 396. Tübingen: Mohr Siebeck.
- Parsons, Mikeal C. 2015. *Luke*. Grand Rapids: Baker Academic.
- Parsons, Mikeal C., og Richard I. Pervo. 1993. *Rethinking the Unity of Luke and Acts*. Minneapolis: Fortress Press.
- Pedersen, Sigfred. 1994a. *Den nytestamentlige tids historie*. Dansk kommentar til Det nye testamente (DKNT) 2. Århus: Aarhus Universitetsforlag.

- , 1994b. *Skriftsyn og metode: om den nytestamentlige hermeneutik*. Dansk kommentar til Det nye Testamente (DKNT) 1. Århus: Aarhus Universitetsforlag.
- , 2007. *Skriftsyn og metode: Om den nytestamentlige hermeneutik*. 2. rev. og udv. Udgave. Dansk kommentar til Det nye testamente (DKNT) 1. Århus: Aarhus Universitetsforlag.
- Pilgaard, Aage. 2008. *Kommentar til Markusevangeliet*. Dansk kommentar til Det nye testamente (DKNT) 5. Århus: Aarhus Universitetsforlag.
- Rowe, Kavin C. 2010. *Rethinking the Unity and Reception of Luke and Acts*. Redigeret af Andrew F. Gregory. Columbia: University of South Carolina Press.
- Svendsen, Stefan Nordgaard. 2017. *Possessions and Family in the Writings of Luke: Questioning in the Unity of Luke's Ethics*. København: Museum Tusulanum.
- Weissenrieder, Annette. 2003. *Images of Illness in the Gospel of Luke: Insights of Ancient Medical Texts*. WUNT 2 148. Tübingen: Mohr Siebeck.
- Willert, Niels. 2017. *Kristendommens påskefortællinger: litterære, teologiske og historiske perspektiver på evangeliernes passionsfortællinger som bibelske genskrivninger*. Antikken og kristendommen 12. København: Eksistensen.
- Wilson, Brittany E. 2015. *Unmanly Men: Refigurations of Masculinity in Luke-Acts*. New York: Oxford University Press.
- Wolter, Michael. 2008. *Das Lukasevangelium*. Handbuch zum Neuen Testament 5. Tübingen: Mohr Siebeck.